Impact Factor: 6.017

ISSN: 2278-9529

GALAXY

International Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed e-Journal

Vol.15, Issue- 1 January 2026

15 Years of Open Access

Editor-In-Chief: Dr. Vishwanath Bite

Managing Editor: Dr. Madhuri Bite

www.galaxyimrj.com

सामाजिक वर्चस्वाचे साधन म्हणून सांस्कृतिक प्रभुत्व : ग्राम्शीवादी दृष्टिकोन

मुकुंद येगांवकर
सहाय्यक प्राध्यापक,
राज्यशास्त्र विभाग,
दिगंबरराव बिंदू महाविद्यालय भोकर.
प्रा. पंजाब चव्हाण
प्राचार्य,
दिगंबरराव बिंदू महाविद्यालय भोकर(पत्रव्यवहार लेखक)
जिल्हा:- नांदेड, महाराष्ट्र.

सारांश:

हा संशोधन लेख अँटोनियो ग्राम्शी यांच्या सांस्कृतिक प्रभुत्व या संकल्पनेच्या सैद्धांतिक चौकटीतून भारतीय समाजातील सामाजिक वर्चस्वाच्या प्रक्रियांचे चिकित्सक विश्लेषण करतो. लोकशाही व्यवस्थेत सत्ता केवळ राज्यसंस्था किंवा दडपशाहीच्या यंत्रणांपुरती मर्यादित नसून ती सांस्कृतिक व्यवहार, वैचारिक कथन आणि नागरी समाजातील संस्थांद्वारे सातत्याने निर्माण व पुनरुत्पादित होत असते, असा या लेखाचा मुख्य युक्तिवाद आहे. ग्राम्शींच्या दृष्टिकोनानुसार प्रभुत्वशाली सामाजिक गट अधीन घटकांची संमती निर्माण करून विद्यमान सामाजिक रचना स्वाभाविक व अपरिहार्य असल्याचा भास निर्माण करतात.भारतीय संदर्भात जातव्यवस्था, धर्मपरंपरा, राष्ट्रवादी विचारसरणी, आणि प्रसारमाध्यमे ही सांस्कृतिक प्रभुत्वाची प्रमुख केंद्रे म्हणून कार्यरत असल्याचे या लेखात स्पष्ट केले आहे.

यासोबतच दलित साहित्य, स्त्रीवादी चळवळी आणि आदिवासी सांस्कृतिक अभिव्यक्ती यांच्या माध्यमातून उभ्या राहणाऱ्या प्रतिसांस्कृतिक प्रभुत्वाच्या प्रक्रियांचाही अभ्यास करण्यात आला आहे. गुणात्मक व अर्थविश्लेषणात्मक पद्धतीने करण्यात आलेल्या या अभ्यासातून असे प्रतिपादन करण्यात येते की सामाजिक परिवर्तनासाठी केवळ राजकीय सत्ता हस्तगत करणे पुरेसे नसून सांस्कृतिक व वैचारिक पातळीवर दीर्घकालीन संघर्ष अनिवार्य आहे. त्यामुळे ग्राम्शीवादी दृष्टिकोन भारतीय लोकशाहीतील सत्ता-संबंध, संमतीनिर्मिती आणि प्रतिकाराच्या प्रक्रियांना समजून घेण्यासाठी आजही सुसंगत ठरतो.

Keywords: Cultural Hegemony; Indian Society; Social Domination; Counter-Hegemony; Caste; Media and Nationalism.

प्रस्तावना

समकालीन लोकशाही समाजात सत्ता ही केवळ राज्यसंस्थांच्या औपचारिक यंत्रणांद्वारे किंवा कायदेशीर अधिकारांच्या आधारेच कार्यरत असते, असे नाही. सामाजिक जीवनातील दैनंदिन व्यवहार, सांस्कृतिक संकेत, मूल्यव्यवस्था आणि सामूहिक समजुती यांच्या माध्यमातूनही सत्ता प्रभाव टाकत असते. या सूक्ष्म प्रक्रियांमुळे विशिष्ट सामाजिक रचना, विषमता आणि वर्चस्व नैसर्गिक व स्वीकारार्ह असल्याचा भास निर्माण होतो. परिणामी, सामाजिक अधीनता ही प्रश्नातीत बनते.या संदर्भात अँटोनियो ग्राम्शी यांनी मांडलेली *सांस्कृतिक प्रभुत्व* ही संकल्पना सामाजिक वर्चस्वाच्या अभ्यासासाठी महत्त्वाची

सैद्धांतिक चौकट प्रदान करते. ग्राम्शींच्या मते प्रभुत्व हे केवळ दडपशाहीच्या आधारे टिकत नाही, तर शिक्षणसंस्था, धर्म, माध्यमे आणि नागरी समाजातील बौद्धिक हस्तक्षेपांच्या माध्यमातून समाजाची संमती घडवून आणली जाते. अशा प्रकारे प्रभुत्वशाली विचारसरणी 'सामान्य समज' म्हणून समाजात रूढ होते.भारतीय समाजाच्या संदर्भात ही प्रक्रिया अधिक गुंतागुंतीची असून ती जात, धर्म, भाषा आणि राष्ट्रवाद यांच्या माध्यमातून दृढ होते. लोकशाही राजकीय चौकट असूनही सामाजिक विषमता टिकून राहण्यामागील सांस्कृतिक व वैचारिक घटकांचे विश्लेषण करणे आवश्यक ठरते. त्यामुळे ग्राम्शीवादी दृष्टिकोनातून भारतीय समाजातील सांस्कृतिक प्रभुत्वाचा अभ्यास करणे हे या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. अँटोनियो ग्राम्शी यांच्या सांस्कृतिक प्रभुत्व संकल्पनेचे सैद्धांतिक स्पष्टीकरण करणे.
2. सामाजिक वर्चस्व व सांस्कृतिक प्रभुत्व यांतील संबंध स्पष्ट करणे.
3. भारतीय समाजातील सांस्कृतिक प्रभुत्वाच्या स्वरूपांचे विश्लेषण करणे.
4. सांस्कृतिक प्रभुत्वाविरोधातील प्रतिकार आणि पर्यायी संस्कृतींचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधन हा गुणात्मक (qualitative), वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा आहे. अभ्यासासाठी दुय्यम स्त्रोताधारित संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यामध्ये अँटोनियो ग्राम्शी यांचे मूलभूत लेखन, पाश्चात्त्य राजकीय समाजशास्त्रज्ञांचे सांस्कृतिक अध्ययन विषयक ग्रंथ व संशोधन लेख, तसेच भारतीय आणि मराठी समाजविचारकांचे ग्रंथ, नियतकालिकांमधील संशोधन लेख व समकालीन सामाजिक-राजकीय विश्लेषणे यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.विश्लेषणासाठी ग्राम्शीवादी सांस्कृतिक प्रभुत्व ही सैद्धांतिक चौकट मुख्य आधार म्हणून वापरण्यात आली आहे. या चौकटीच्या माध्यमातून भारतीय समाजातील जात, धर्म, शिक्षणव्यवस्था, माध्यमे व राष्ट्रवाद यांद्वारे सामाजिक वर्चस्व कसे वैध ठरवले जाते, याचे अर्थविश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच दलित साहित्य, स्त्रीवादी व आदिवासी चळवळी यांचा प्रतिसांस्कृतिक प्रभुत्व म्हणून अभ्यास करण्यात आला आहे.

या संशोधनाची मर्यादा अशी की हा अभ्यास प्रायोगिक (empirical) डेटावर आधारित नसून सैद्धांतिक व पाठ्यविश्लेषणावर केंद्रित आहे.

सांस्कृतिक प्रभुत्व : संकल्पनात्मक चौकट

अँटोनियो ग्राम्शी यांच्या मते प्रभुत्व म्हणजे केवळ राज्यसत्तेचा प्रत्यक्ष बलप्रयोग नसून समाजातील बहुसंख्य लोकांची संमती मिळवून वर्चस्व प्रस्थापित करण्याची प्रक्रिया होय. ही संमती शिक्षणव्यवस्था, धर्म, कुटुंब, माध्यमे व नागरी समाज अशा सांस्कृतिक संस्थांमार्फत घडवली जाते.भारतीय संदर्भात शिक्षणपाठ्यक्रमांमधील राष्ट्रवादी कथन, इतिहासाच्या निवडक मांडण्या आणि

'राष्ट्रीय एकात्मते'च्या संकल्पनेभोवती उभे केलेले मूल्यविश्व हे सांस्कृतिक प्रभुत्वाचे ठळक उदाहरण ठरते. शालेय व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमांमध्ये राष्ट्रराज्य, राष्ट्रभक्ती आणि शिस्त यांवर दिला जाणारा भर सामाजिक विषमता, जातीय व वर्गीय संघर्ष यांना दुय्यम ठरवतो. ग्राम्शींच्या 'common sense' या संकल्पनेनुसार अशा प्रक्रियेमुळे प्रभुत्वशाली विचारसरणी ही नैसर्गिक व स्वाभाविक असल्याचा भास निर्माण होतो स्टुअर्ट हॉल यांच्या मते, ही प्रभुत्वाची प्रक्रिया स्थिर नसून ती सतत संघर्ष, पुनर्रचना व वाटाघाटींमधून टिकवली जाते, ज्यामध्ये अर्थनिर्मितीवर नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न केला जातो

भारतीय समाजात सांस्कृतिक प्रभुत्व जात, धर्म आणि परंपरांच्या माध्यमातून अधिक सूक्ष्म स्वरूपात कार्यरत असल्याचे दिसून येते. उदाहरणार्थ, जातीय श्रेणीव्यवस्थेला धार्मिक विधी, परंपरा व संस्कृतीच्या नावाखाली नैसर्गिक ठरवले जाते, ज्यामुळे सामाजिक विषमता दीर्घकाळ टिकून राहते. रजनी कोठारी यांच्या मते, भारतीय राजकारणात सांस्कृतिक व वैचारिक अधिष्ठान सत्तेच्या वैधतेस आधार देते आणि त्यामुळे प्रभुत्वशाली सामाजिक गटांचे वर्चस्व टिकून राहते (Kothari, 2010). याच संदर्भात सुहास पळशीकर यांनी माध्यमे व सार्वजनिक चर्चांमधून राष्ट्रवादी आणि बहुसंख्यवादी कथन कसे निर्माण केले जाते, याचे विश्लेषण केले असून त्यातून सामाजिक सहमती घडवून आणली जाते असे स्पष्ट केले आहे (Palsikar, 2014). मराठी समाजविचारात शरद पाटील यांनी सांस्कृतिक प्रतीक, धार्मिक मिथके आणि परंपरा यांचा वापर करून शोषणव्यवस्था कशी वैध ठरवली जाते हे अधोरेखित केले आहे

(Patil, 2005). त्यामुळे ग्राम्शीवादी चौकटीतून भारतीय समाजातील सांस्कृतिक प्रभुत्वाचा अभ्यास केल्यास सामाजिक वर्चस्व, संमतीनिर्मिती आणि सत्तेच्या सूक्ष्म कार्यपद्धतींचे सखोल आकलन होते.

सामाजिक वर्चस्व आणि संमतीचे राजकारण

सामाजिक वर्चस्व हे केवळ आर्थिक संसाधनांवरील नियंत्रण किंवा राज्यसत्तेच्या थेट वापरावर आधारित नसते, तर ते समाजाच्या सांस्कृतिक आणि वैचारिक रचनेत खोलवर रुजलेले असते. प्रभुत्वशाली गट आपले स्थान टिकवण्यासाठी उघड दडपशाहीपेक्षा मूल्यप्रणाली, सामाजिक रूढी, परंपरा आणि विचारविश्व यांचा प्रभावी वापर करतो. या प्रक्रियेतून समाजातील अधीन घटक विद्यमान सामाजिक व्यवस्थेला प्रश्न न करता स्वीकारू लागतात. सामाजिक विषमता ही नैसर्गिक किंवा अपरिहार्य असल्याचा बोध निर्माण होणे, हेच वर्चस्व टिकवण्याचे सर्वात प्रभावी साधन ठरते.लुई अल्थुसर यांच्या मते, समाजात प्रभुत्व टिकवण्यासाठी केवळ दडपशाही करणाऱ्या राज्ययंत्रणांचा (Repressive State Apparatus) वापर न करता, शिक्षणसंस्था, धर्म, कुटुंब, माध्यमे आणि सांस्कृतिक संस्था यांसारख्या वैचारिक राज्ययंत्रणांच्या (Ideological State Apparatus) माध्यमातून अधीन वर्गाची संमती घडवली जाते (Althusser, 1971). या यंत्रणा समाजात विशिष्ट विचारसरणी सामान्य, स्वाभाविक आणि स्वीकारार्ह ठरवतात. परिणामी, सामाजिक व आर्थिक विषमता ही मानवनिर्मित नसून तीच समाजाची ‘स्वाभाविक रचना’ आहे, असा भ्रम निर्माण होतो.

मिशेल फुको यांच्या सत्ताविषयक संकल्पनेनुसार, सत्ता ही केवळ वरून खाली येणारी दडपशाही नसून ती ज्ञान, वाणी (discourse) आणि सामाजिक व्यवहारांमधून सतत कार्यरत असते (Foucault, 1980). सत्ता आणि ज्ञान यांचा परस्परसंबंध समाजातील सत्यनिर्मितीची प्रक्रिया नियंत्रित करतो. त्यामुळे प्रभुत्वशाली विचार केवळ लादले जात नाहीत, तर ते 'सामान्य समजुती'च्या स्वरूपात समाजाच्या दैनंदिन जीवनाचा भाग बनतात. अशा प्रकारे संमती ही सतत पुनरुत्पादित होणारी सामाजिक प्रक्रिया ठरते.भारतीय समाजाच्या संदर्भात सामाजिक वर्चस्वाची ही प्रक्रिया विशेषतः जात, धर्म, सांस्कृतिक परंपरा आणि राष्ट्रभावना यांच्या माध्यमातून दृढ होताना दिसते. जातीय व्यवस्थेला धार्मिक ग्रंथ, रूढी आणि सांस्कृतिक प्रतीकांच्या आधारे वैध ठरवले जाते, ज्यामुळे सामाजिक असमानता दीर्घकाळ टिकून राहते. योगेंद्र यादव यांच्या मते, भारतीय लोकशाहीत सामाजिक सत्ता ही केवळ निवडणुकीतील बहुमतावर आधारलेली नसून, ती सामाजिक ओळखी आणि सांस्कृतिक वर्चस्वाच्या संरचनांवर उभी असते (Yadav, 1999).याच संदर्भात, क्रिस्तोफ जाफ्रेलो यांनी भारतीय राजकारणात राष्ट्रवाद आणि बहुसंख्यवादी विचारसरणी ही सामाजिक संमती निर्माण करण्याची प्रभावी साधने असल्याचे स्पष्ट केले आहे (Jaffrelot, 2007). शिक्षणव्यवस्था, माध्यमे आणि सार्वजनिक चर्चांमधून या विचारसरणीचा प्रसार होऊन प्रभुत्वशाली गटांचे हितसंबंध समाजमान्य ठरवले जातात. मराठी समाजचिंतनात गो. पा. प्रधान यांनी सामाजिक परंपरा आणि सांस्कृतिक संकेतांच्या आधारे असमानतेला नैतिक अधिष्ठान मिळते, असा मुद्दा मांडला आहे (Pradhan, 1998). त्यामुळे भारतीय

संदर्भात सामाजिक वर्चस्व हे केवळ राजकीय किंवा आर्थिक नियंत्रणाचे साधन न राहता, संमतीनिर्मितीच्या सूक्ष्म सांस्कृतिक प्रक्रियांशी घट्टपणे जोडलेले असल्याचे स्पष्ट होते.

भारतातील सांस्कृतिक प्रभुत्व **:** ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारतीय समाजातील सांस्कृतिक प्रभुत्वाची ऐतिहासिक मुळे समजून घेताना सामाजिक रचना, ज्ञानव्यवस्था आणि सत्तासंबंध यांचे परस्परसंबंधित विश्लेषण करणे आवश्यक ठरते. प्राचीन काळातील वर्ण-जात व्यवस्था ही केवळ श्रमविभागणीची प्रणाली नव्हती, तर ती सांस्कृतिक व वैचारिक प्रभुत्वाची एक सुसंगत रचना होती. धर्मग्रंथ, धार्मिक विधी आणि अभिजन भाषांवरील नियंत्रण यांद्वारे विशिष्ट सामाजिक गटांना ज्ञाननिर्मितीचा अधिकार प्राप्त झाला, तर बहुसंख्य समाजाला त्या ज्ञानापासून दूर ठेवण्यात आले. या प्रक्रियेमुळे सामाजिक विषमता 'दैवी', 'नैसर्गिक' आणि 'शाश्वत' असल्याचा भास निर्माण झाला. ग्राम्शींच्या सांस्कृतिक प्रभुत्वाच्या संकल्पनेनुसार, जेव्हा अधीन वर्ग स्वतःच्या अधीनतेला प्रश्न न करता स्वीकारतो, तेव्हा प्रभुत्व अधिक दृढ होते भारतीय संदर्भात ही संमती धार्मिक व सांस्कृतिक मूल्यांच्या माध्यमातून दीर्घकाळ टिकवली गेली, ज्यामुळे सामाजिक वर्चस्व संस्थात्मक स्वरूपात रुजले.

मध्ययुगीन भारतात सांस्कृतिक प्रभुत्वाचे स्वरूप काही प्रमाणात बदलले असले तरी त्याची मूलभूत संरचना कायम राहिली. राजसत्तेला धार्मिक अधिष्ठान प्राप्त करून देणाऱ्या संस्था, परंपरागत

शिक्षणपद्धती आणि सांस्कृतिक प्रतीकांमुळे प्रभुत्वाची पुनरुत्पत्ती होत राहिली. तथापि, या कालखंडात भक्ति आणि सूफी परंपरांनी प्रस्थापित सांस्कृतिक वर्चस्वाला वैचारिक आव्हान दिले. संत परंपरेतील समतेचा संदेश, कर्मकांडाविरोधी भूमिका आणि लोकभाषेतील अभिव्यक्ती यांनी सांस्कृतिक प्रभुत्वाच्या अभिजनवादी स्वरूपावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले. गो. प. देशपांडे यांच्या मते, या चळवळींनी सामाजिक जाणीव निर्माण केली, मात्र प्रभुत्वाची रचना पूर्णतः मोडीत काढण्यात त्या अपुऱ्या ठरल्या (Deshpande, 2004). ग्राम्शीवादी दृष्टीने पाहता, हे 'counter-hegemonic' प्रयत्न होते, जे प्रभुत्वाला आव्हान देतात, पण ते पूर्णतः विस्थापित करण्यासाठी आवश्यक असलेली संस्थात्मक ताकद त्यांच्याकडे नव्हती.औपनिवेशिक काळात भारतीय समाजातील सांस्कृतिक प्रभुत्वाचा स्वरूपात्मक बदल झाला, परंतु प्रभुत्वाची प्रक्रिया अधिक गुंतागुंतीची बनली. ब्रिटिश सत्तेने इंग्रजी शिक्षण, आधुनिक कायदा आणि प्रशासकीय संरचनांच्या माध्यमातून पाश्चात्त्य ज्ञानपद्धती श्रेष्ठ ठरवली. रणजित गुहा यांच्या मते, वसाहतवादी प्रभुत्व हे 'प्रभुत्वाशिवाय प्रभुत्व' (dominance without hegemony) स्वरूपाचे होते, कारण ते संपूर्ण सामाजिक संमती निर्माण करण्यात अपयशी ठरले, तरीही त्याने सांस्कृतिक व वैचारिक वर्चस्व प्रस्थापित केले (Guha,1988). शरद पाटील यांच्या विश्लेषणानुसार, औपनिवेशिक ज्ञानव्यवस्थेने पारंपरिक जातीय विषमता संपवण्याऐवजी तिला नव्या वर्गीय आणि शैक्षणिक विषमतेशी जोडले (Patil,1991). परिणामी, भारतीय समाजातील सांस्कृतिक प्रभुत्व हे प्राचीन धार्मिक अधिष्ठान, मध्ययुगीन परंपरा आणि औपनिवेशिक ज्ञानव्यवस्था यांच्या संमिश्र प्रभावातून घडलेले बहुस्तरीय

स्वरूप धारण करते.या ऐतिहासिक प्रक्रियांचे विश्लेषण दर्शवते की, भारतातील सांस्कृतिक प्रभुत्व हे केवळ एका कालखंडापुरते मर्यादित नसून ते सातत्याने रूपांतरित होत राहिले आहे. ग्राम्शीवादी चौकटीतून या ऐतिहासिक प्रवासाचा अभ्यास केल्यास सामाजिक वर्चस्व कसे वैध ठरवले जाते, संमती कशी निर्माण केली जाते आणि कोणत्या टप्प्यावर त्याला वैचारिक प्रतिकार निर्माण होतो, हे समजून घेणे शक्य होते. त्यामुळे भारतीय समाजातील सांस्कृतिक प्रभुत्वाचा ऐतिहासिक अभ्यास हा समकालीन सामाजिक-राजकीय प्रक्रियांचे आकलन करण्यासाठी मूलभूत ठरतो.

जात व्यवस्था आणि सांस्कृतिक प्रभुत्व

भारतीय समाजरचनेत जात व्यवस्था ही सांस्कृतिक प्रभुत्वाची सर्वात खोलवर रुजलेली आणि दीर्घकालीन रचना मानली जाते. जात केवळ सामाजिक श्रेणीकरणाचे साधन नसून ती मूल्यव्यवस्था, नैतिकता, शुद्ध-अशुद्धतेच्या संकल्पना आणि दैनंदिन आचारसंहितांद्वारे प्रभुत्व निर्माण करते. उच्च जातीय संस्कृती, जीवनपद्धती आणि परंपरा या 'सामान्य संस्कृती' (dominant culture) म्हणून समाजात रूढ करण्यात आल्या, तर दलित, आदिवासी व इतर वंचित समूहांच्या सांस्कृतिक अभिव्यक्तींना दुय्यम, मागास किंवा असंस्कृत ठरवले गेले.भारतीय जातव्यवस्थेत ही संमती धार्मिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक संकेतांच्या माध्यमातून पिढ्यानपिढ्या निर्माण केली गेली.

भारतीय संदर्भात जातीय सांस्कृतिक प्रभुत्व शिक्षण, धर्म आणि सार्वजनिक आचारसंहितांच्या माध्यमातून अधिक दृढ झालेले दिसून येते. उदाहरणार्थ, पारंपरिक शिक्षणव्यवस्थेत संस्कृत व

धर्मग्रंथांचे ज्ञान विशिष्ट जातीय गटांपुरते मर्यादित ठेवले गेले, तर श्रमप्रधान जातींना ज्ञाननिर्मितीपासून दूर ठेवण्यात आले. यामुळे सांस्कृतिक भांडवल (cultural capital) काही निवडक गटांकडे केंद्रीत झाले. पिअर बॉर्द्यू यांच्या मते, अशा प्रकारे सांस्कृतिक भांडवलाच्या असमान वितरणामुळे सामाजिक वर्चस्व वैध ठरते आणि सामाजिक विषमता पुनरुत्पादित होते (Bourdieu,1984). भारतीय समाजात देवालये, धार्मिक विधी, सण-उत्सव आणि शुद्धतेच्या संकल्पना या जातीय प्रभुत्व टिकवून ठेवण्याची प्रभावी साधने ठरली. परिणामी, दलित व आदिवासी समूहांची लोकसंस्कृती, भाषा आणि परंपरा मुख्य प्रवाहातून पद्धतशीरपणे वगळल्या गेल्या.

भारतीय समाजविचारात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जात व्यवस्थेला केवळ सामाजिक अन्यायाची रचना न मानता ती एक सांस्कृतिक व नैतिक प्रभुत्वव्यवस्था असल्याचे स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या मते, जात ही श्रमविभागणी नसून श्रमिकांची विभागणी आहे आणि ती सामाजिक संमतीच्या आधारे टिकून आहे (Ambedkar, 1936/2014). अभ्यासक गंगाधर पानतावणे यांच्या मते, जातीय संस्कृतीचे गौरवीकरण आणि वंचितांच्या संस्कृतीचे अवमूल्यन हीच सांस्कृतिक प्रभुत्वाची प्रमुख युक्ती आहे (Pantawane, 2008). आधुनिक भारतातही जातीय वर्चस्व शिक्षणसंस्था, विवाहसंस्था आणि राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या प्रक्रियांतून सूक्ष्म स्वरूपात टिकून असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे जात व्यवस्था ही केवळ सामाजिक संरचना न राहता सांस्कृतिक प्रभुत्वाचे प्रभावी साधन बनून सामाजिक विषमता दीर्घकाळ टिकवून ठेवते.

माध्यमे, राष्ट्रवाद आणि सांस्कृतिक प्रभुत्व

समकालीन समाजात माध्यमे ही केवळ माहिती प्रसारित करणारी साधने न राहता सांस्कृतिक प्रभुत्व निर्मितीची प्रभावी यंत्रणा म्हणून कार्यरत आहेत. ग्राम्शीवादी दृष्टिकोनानुसार, प्रभुत्वशाली विचारसरणी समाजात 'सामान्य बुद्धी' म्हणून रुजवण्याचे कार्य माध्यमे करतात. वृत्तपत्रे, दूरचित्रवाणी वाहिन्या आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म्स यांद्वारे विशिष्ट राष्ट्रवादी मूल्ये, प्रतीके आणि कथन सातत्याने पुनरुत्पादित केली जातात. डग्लस केल्नर यांच्या मते, माध्यमे ही सांस्कृतिक राजकारणाची प्रमुख स्थळे असून ती सत्ताधारी वर्गाच्या वैचारिक प्राधान्यांना समाजमान्यता मिळवून देतात (Kellner, 1995). त्यामुळे माध्यमांमधून सादर होणारी राष्ट्रवादाची विशिष्ट व्याख्या ही नैसर्गिक, सार्वत्रिक आणि प्रश्नातीत असल्याचा भास निर्माण करते, जो सांस्कृतिक प्रभुत्वाचा गाभा आहे.

भारतीय संदर्भात माध्यमे आणि राष्ट्रवाद यांचे नाते अधिक गुंतागुंतीचे स्वरूप धारण करते. वृत्तवाहिन्यांवरील चर्चासत्रे, निवडणूक काळातील मीडिया कव्हरेज आणि सोशल मीडियावरील ट्रेंड्स यांमधून बहुसंख्यवादी राष्ट्रवादी कथनांना प्राधान्य दिले जाते. उदाहरणार्थ, 'राष्ट्रविरोधी' विरुद्ध 'राष्ट्रभक्त' अशा द्वैतात्मक चौकटींमधून सामाजिक प्रश्नांचे सादरीकरण केल्यामुळे चिकित्सक किंवा अल्पसंख्याक दृष्टिकोन हाशियावर ढकलले जातात. अरविंद राजगोपाल यांच्या मते, भारतीय माध्यमांमध्ये राष्ट्रवादाचे दृश्यीकरण (spectacle of nationalism) हे राजकीय सत्तेला सांस्कृतिक वैधता प्रदान करते (Rajagopal,

2001). यामुळे माध्यमे सामाजिक सहमती निर्माण करणारी साधने बनतात आणि सामाजिक वर्चस्व अधिक दृढ होते.

सोशल मीडिया या प्रक्रियेला अधिक वेग आणि व्यापकता प्रदान करतो. अल्गोरिदमिक निवड, व्हायरल सामग्री आणि भावनिक राष्ट्रवादी संदेश यांच्या माध्यमातून विशिष्ट विचारसरणीला मोठ्या प्रमाणावर प्रसार मिळतो. या विषयाचे अभ्यासक विनायक सेन यांच्या मते, डिजिटल माध्यमांतील राष्ट्रवादी प्रचार हा लोकशाही संवादाऐवजी भावनिक ध्रुवीकरणावर आधारित असून तो सांस्कृतिक प्रभुत्व टिकवण्यास हातभार लावतो (Sen, 2019).धार्मिक सणांचे माध्यमीय सादरीकरण, ऐतिहासिक घटनांची निवडक मांडणी आणि अल्पसंख्याक समुदायांबाबत नकारात्मक प्रतिमा निर्माण करणे यांचा समावेश करता येतो. परिणामी, माध्यमे आणि सोशल मीडिया यांच्या संयुक्त प्रभावातून राष्ट्रवादाची एकसुरी, बहुसंख्यवादी व्याख्या समाजात प्रस्थापित होते, जी सांस्कृतिक प्रभुत्वाचे समकालीन रूप ठरते.

प्रतिकार आणि पर्यायी संस्कृती

अँटोनियो ग्राम्शी यांच्या मते सांस्कृतिक प्रभुत्व ही स्थिर किंवा अपरिवर्तनीय अवस्था नसून ती सतत संघर्ष, विरोध आणि पुनर्रचनेतून घडत असते. प्रभुत्वशाली विचारसरणीविरुद्ध जेव्हा अधीन किंवा वंचित वर्ग स्वतःची स्वतंत्र सांस्कृतिक जाणीव, मूल्यव्यवस्था आणि वैचारिक पर्याय निर्माण करतो, तेव्हा 'प्रतिसांस्कृतिक प्रभुत्व' (counter-hegemony) आकारास येते. ग्राम्शींच्या मते, ही प्रक्रिया केवळ राजकीय आंदोलनांपुरती मर्यादित नसून साहित्य, कला, भाषा, शिक्षण आणि नागरी समाजातील

हस्तक्षेपांमधून ती साकार होते (Gramsci,1971). पाश्चात्त्य अभ्यासक रेमंड विल्यम्स यांच्या मते, पर्यायी संस्कृती ही प्रस्थापित ‘प्रबळ संस्कृती’च्या विरोधात उभी राहत सामाजिक वास्तवाचे नवे अर्थनिर्माण करते आणि त्यामुळे प्रभुत्वाला वैचारिक आव्हान देते (Williams, 1977).

भारतीय संदर्भात दलित साहित्य ही प्रतिसांस्कृतिक प्रभुत्वाची अत्यंत प्रभावी अभिव्यक्ती ठरते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारप्रेरणेतून उभ्या राहिलेल्या दलित साहित्याने जातीय प्रभुत्व, ब्राह्मणवादी संस्कृती आणि सामाजिक अन्याय यांना थेट प्रश्न विचारले. मराठी दलित साहित्याने अनुभव, वेदना आणि संघर्ष यांना केंद्रस्थानी ठेवून ‘सामान्य संस्कृती’ म्हणून लादल्या गेलेल्या उच्चजातीय मूल्यांना आव्हान दिले. गंगाधर पानतावणे यांच्या मते, दलित साहित्य हे केवळ साहित्यिक आंदोलन नसून ते सांस्कृतिक प्रभुत्वविरोधी वैचारिक संघर्षाचे साधन आहे (Pantawane,2010). भारतीय समाजात दलित आत्मकथन, कविता आणि चळवळींनी सामाजिक संमतीच्या पारंपरिक चौकटी मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला असून, हे ग्राम्शींच्या counter-hegemony संकल्पनेचे ठोस उदाहरण ठरते.

याचप्रमाणे स्त्रीवादी व आदिवासी चळवळींनीही भारतीय समाजातील सांस्कृतिक प्रभुत्वाला आव्हान दिले आहे. स्त्रीवादी आंदोलनांनी पितृसत्ताक मूल्यव्यवस्था, लैंगिक भूमिका आणि कौटुंबिक-सांस्कृतिक संकेत यांना प्रश्नांकित करून पर्यायी सांस्कृतिक मांडणी केली. आदिवासी चळवळींनी त्यांच्या भाषा, परंपरा, निसर्गाशी असलेले नाते आणि लोकसंस्कृती यांचे पुनरुज्जीवन करून मुख्य प्रवाहातील बहुसंख्यवादी संस्कृतीच्या वर्चस्वाला आव्हान दिले. गायत्री चक्रवर्ती स्पिवाक यांच्या मते, उपेक्षित

आवाज (subaltern voices) जेव्हा स्वतःचे सांस्कृतिक माध्यम निर्माण करतात, तेव्हा ते प्रभुत्वाच्या एकसुरी कथनाला छेद देतात (Spivak, 1988). शरद पाटील यांनी आदिवासी व दलित चळवळींना सांस्कृतिक प्रतिकाराचे केंद्र मानले असून, या चळवळी सामाजिक परिवर्तनाच्या दीर्घकालीन प्रक्रियेला चालना देतात असे स्पष्ट केले आहे (Patil, 2003). त्यामुळे भारतीय समाजात प्रतिसांस्कृतिक प्रभुत्व हे सामाजिक वर्चस्वाला आव्हान देणारे प्रभावी साधन ठरले आहे.

निष्कर्ष

समाजातील मूल्यव्यवस्था, ज्ञाननिर्मिती आणि दैनंदिन व्यवहारांमध्ये खोलवर रुजलेली असते. ग्राम्शीवादी चौकटीतून पाहता, प्रभुत्व हे लोकांच्या स्वेच्छेने दिलेल्या संमतीवर टिकून राहते आणि त्यामुळे ते अधिक सूक्ष्म, दीर्घकालीन व प्रभावी ठरते. भारतीय समाजात जात, धर्म, भाषा आणि राष्ट्रवाद यांच्या माध्यमातून निर्माण झालेली ‘सामान्य समज’ ही सत्तासंबंध टिकवण्याचे महत्त्वाचे साधन बनली आहे. ग्राम्शी (1971) यांच्या मते, अशी संमती निर्माण करणाऱ्या सांस्कृतिक संस्था या प्रत्यक्ष राजकीय सत्तेइतक्याच प्रभावशाली असतात, ही बाब भारतीय समाजरचनेच्या विश्लेषणात विशेष महत्त्वाची ठरते.

माध्यमांचा प्रभाव यांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे. औपनिवेशिक शिक्षणपद्धतीने ‘आधुनिकते’च्या नावाखाली विशिष्ट ज्ञानरचना प्रस्थापित केली, तर स्वातंत्र्योत्तर काळात राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेत बहुसंख्य संस्कृतीला केंद्रस्थानी ठेवण्यात आले. यामुळे दलित, आदिवासी व अल्पसंख्याक समूहांचे अनुभव आणि ज्ञान दुय्यम ठरले. आंबेडकरांच्या लेखनात जातव्यवस्थेवर केलेली

टीका ही सांस्कृतिक प्रभुत्वविरोधी वैचारिक हस्तक्षेपाचे प्रभावी उदाहरण ठरते. शरद पाटील यांच्या मते, भारतीय समाजातील वर्चस्व टिकून राहण्याचे मुख्य कारण म्हणजे सांस्कृतिक पातळीवरील असमानतेला 'नैसर्गिक' मानण्याची सामाजिक मानसिकता होय (Patil, 2005).

सांस्कृतिक क्षेत्रातही सुसंगत व दीर्घकालीन संघर्ष आवश्यक आहे. शिक्षण, साहित्य, माध्यमे आणि नागरी समाज या क्षेत्रांतून पर्यायी विचारसरणी व मूल्यव्यवस्था विकसित झाल्याशिवाय प्रभुत्वशाली संरचना खंडित होत नाहीत. भारतीय समाजातील दलित साहित्य, स्त्रीवादी चळवळी आणि आदिवासी सांस्कृतिक आंदोलनांनी ही बाब अधोरेखित केली आहे. पाश्चात्त्य विचारवंत नॅन्सी फ्रेझर यांच्या मते, सामाजिक न्यायासाठी सांस्कृतिक मान्यता (recognition) आणि राजकीय पुनर्वितरण (redistribution) या दोन्हींचा समन्वय आवश्यक आहे (Fraser, 1997). त्यामुळे ग्राम्शीवादी सांस्कृतिक प्रभुत्वाची संकल्पना भारतीय समाजातील सत्ता-संबंध, प्रतिकार आणि परिवर्तन समजून घेण्यासाठी आजही अत्यंत उपयुक्त व सुसंगत ठरते.

संदर्भ:-

1) Ambedkar, B. R. (2014). Annihilation of caste (Original work published 1936). New Delhi: Navayana.
2) Bourdieu, P. (1984). Distinction: A social critique of the judgement of taste. Cambridge, MA: Harvard University Press.
3) Bourdieu, P. (1991). Language and symbolic power. Cambridge: Polity Press.

4) Deshpande, G. P. (2004). भारतीय समाजविचाराची वाटचाल. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.

5) Fraser, N. (1997). Justice interruptus: Critical reflections on the "post socialist" condition. New York: Routledge.

6) Gramsci, A. (1971). Selections from the prison notebooks (Q. Hoare & G. Nowell Smith, Trans.). New York: International Publishers.

7) Guha, R. (1988). Dominance without hegemony: History and power in colonial India. Cambridge, MA: Harvard University Press.

8) Hall, S. (1986). Gramsci's relevance for the study of race and ethnicity. Journal of Communication Inquiry, 10(2), 5–27.

9) Kellner, D. (1995). Media culture: Cultural studies, identity and politics. London: Routledge.

10) Kothari, R. (2010). Politics in India. New Delhi: Orient Blackswan.

11) Pantawane, G. (2008). दलित साहित्य आणि संस्कृती. औरंगाबाद: साक्षात प्रकाशन.

12) Pantawane, G. (2010). दलित साहित्य: विद्रोह आणि मूल्यव्यवस्था. औरंगाबाद: साक्षात प्रकाशन.

13) Palsikar, S. (2014). Political process in Maharashtra. Pune: Pratima Prakashan.

14) Patil, S. (1991). जातिव्यवस्था आणि शोषण. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.

15) Patil, S. (2003). आदिवासी प्रश्न आणि सांस्कृतिक संघर्ष. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.

16) Patil, S. (2005). दासशूद्रांच्या गुलामगिरीचे तत्वज्ञान. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.

17) Rajagopal, A. (2001). Politics after television: Hindu nationalism and the reshaping of the public in India. Cambridge: Cambridge University Press.

18) Sen, V. (2019). डिजिटल माध्यमे आणि राष्ट्रवादी राजकारण. मुंबई: लोकवाङ्मय गृह.

19) Spivak, G. C. (1988). Can the subaltern speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), Marxism and the interpretation of culture (pp. 271–313). Urbana: University of Illinois Press.

20) Williams, R. (1977). Marxism and literature. Oxford: Oxford University Press.

21) Yadav, Y. (2000). Understanding the second democratic upsurge. In F. Frankel et al. (Eds.), Transforming India. New Delhi: Oxford University Press.